

حمایت از حیوانات در قوانین ایران و اسناد بین‌المللی

رزاق خوشیاری حاجی بابا^۱

علی مجدی

چکیده

بقای نسل انسان و سلامتی او در گروی بهره‌مندی از محیط زیست سالم و برخوردار از گونه‌های متنوع جانداران است. حیوانات از مهم‌ترین زیست‌بوم‌هایی‌اند که حقوق آنها بیش از هر موجود دیگری توجه مدافعان زیست‌محیطی را به خود جلب کرده است. تدارک آب و خوراک مناسب، شرایط زیستی و روانی صحیح و لزوم دسترسی به بهداشت و درمان از جمله مهم‌ترین حقوق حیوانات به شمار می‌رود. در حقوق داخلی از یک سو قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، حفاظت از محیط زیست را یک وظیفه‌ی همگانی می‌داند و از سوی دیگر نه تنها باب ششم قانون مدنی مصوب ۱۳۰۴، به شکار اختصاص یافته، بلکه مقررات حقوق کیفری نیز حفاظت از گونه‌های جانوری را در مواد ۶۷۹ و ۶۸۰ قانون مجازات اسلامی به طور خاص مورد توجه قرار داده است. آن سوتر در عرصه‌ی حقوق بین‌الملل از حدود نیم قرن قبل، اسناد بین‌المللی متعددی در زمینه‌ی حفاظت از محیط زیست و حمایت از حقوق حیوانات منعقد شده است. این نوشتار می‌کوشد موضع نظام حقوقی ایران در حمایت از حیوانات را با تکیه بر اسناد بین‌المللی مرتبط با حقوق محیط زیست بررسی و برای رفع موانع راهکارهایی را مطرح نماید.

واژگان کلیدی

حقوق حیوانات، جرایم زیست‌محیطی، قوانین ایران، اسناد بین‌المللی

۱. کارشناس ارشد حقوق بین‌الملل، کارشناس مسئول امور حقوقی، املاک و حمایت قضائی کارکنان آموزش و پرورش بوکان، مدرس دانشگاه‌های علمی-کاربردی و پیام نور بوکان و تکاب (نویسنده مسئول)
Email: R_khoshyari@yahoo.com

حمایت از حیوانات در قوانین ایران و اسناد بین‌المللی

شبکه‌ی حیات به نحوی سازمان یافته که زندگی هر موجود زنده در پیوندی ناگسستنی با حیات دیگر موجودات است و دخالت نابخردانه در این شبکه، بقای نسل همه موجودات و از جمله انسان را به چالش می‌کشاند. (عامری، ۱۳۷۴، ص ۳۵) در آن سوی این چرخه، عملکرد انسان نیز صرف نظر از اینکه به نابودی و انهدام جنگل‌ها و مراتع انجامیده، گونه‌هایی از حیوانات را نیز با چالش انقراض و نابودی مواجه ساخته است. به گفته‌ی متخصصان بخش محیط زیست سازمان ملل، روزانه نسل بیش از ۵۰ نوع جانور و گیاه در کره‌ی زمین در حال انقراض و نابودی است. طبق تحقیقات به عمل آمده از سوی این بخش، توسعه‌ی صنعتی، مهم‌ترین عامل نابودی نسل موجودات زنده در زمین شناخته شده است. (فیروزی، ۱۳۸۴، ص ۸۵) نظام طبیعت به نحوی انتظام یافته که پاکسازی بسیاری از آلودگی‌ها هم از طریق گونه‌های جانوری انجام می‌گیرد لذا نبود یا کاهش تعداد آن‌ها سیستم پاکسازی طبیعی را مختل و به تبع تهدیدی علیه سلامت بشریت به شمار می‌رود و بر جهانیان لازم است تدابیر و اقداماتی سنجدیده اتخاذ نمایند. (ارشدی، ۱۳۸۴، ص ۲) حیوانات از مهم‌ترین زیست‌بوم‌هایی‌اند که حقوق آنها بیش از هر موجود دیگری توجه مدافعان زیست‌محیطی را به خود جلب کرده است. در دهه‌های اخیر، توجه جوامع روی این موضوع متمرکز شده که فقط انسان‌ها از حقوق مختلف برخوردار نیستند؛ بلکه تمام آنچه روی زمین وجود دارد، مانند کوه‌ها، دریاها و حیوانات و گیاهان نیز دارای حقوق می‌باشند. در این میان از یک طرف تخریب و انهدام جنگل‌ها و مراتع عرصه را بر ادامه‌ی حیات گونه‌های جانوری تنگ نموده و از طرف دیگر، شکارهای بی‌رویه و توسعه‌ی زندگی صنعتی و شهری، گونه‌های نادر جانوری را در معرض نابودی قرار داده است. علاوه بر این، آلودگی آب‌ها مثل

آلودگی دریایی، آلودگی رودخانه‌ها و آلودگی مرداب‌ها، نیز نابودی حیوانات را در پی دارد. براساس برآورد کارشناسان، ۴۱ گونه از گونه‌های مختلف زمین، همچون حشرات، گیاهان، مهره داران، قارچ‌ها و... را خطر انقراض و نابودی در ۳۰ سال آینده تهدید می‌کند. (قوام، ۱۳۷۵، ص ۳۱) از سوی اتحادیه‌ی بین‌المللی برای حفاظت از محیط زیست، در سال ۲۰۰۷ فهرست بهت بر انگیزی منتشر شده است. این فهرست ۴۱۴۱۵ گونه را ثبت نموده که از این تعداد ۱۶۳۰۶ گونه در معرض انقراض قرار دارند که شامل ۲۲ درصد از پستانداران، ۱۲ درصد از پرندگان، ۳۰ درصد از خزندگان، ۳۱ درصد از دوزیستان و ۳۹ درصد از ماهیان می‌باشد. با این وصف اگرچه نادیده گرفتن خسارات ناشی از عملکرد طبیعی حیوانات زیانکار به دور از واقعیت بوده و غیر ممکن است مع ذلک وجود آنان برخلاف رفتار ظاهریشان برای حفظ چرخه‌ی حیات و تعادل زیست محیطی لازم و ضروری می‌باشد فلذا حمایت و حفاظت از آنان همانند موجودات بی‌آزار دیگر مهم و اساسی است. (خالقی، ۱۳۸۹، ص ۱۶)

در سده‌ی بیستم هرچند آتش جنگ‌ها و منازعات داخلی و بین‌المللی فروکش نکرد با این حال با انعقاد کنوانسیون‌های گوناگون سعی می‌شد همکاری‌های بین‌المللی در بسیاری از زمینه‌ها از جمله حقوق بشر تجلی و ارتقاء یابد. اعلامیه‌ی جهانی حقوق بشر که در نیمه‌ی نخست قرن بیستم صادر شد بر حقوق مدنی و سیاسی تأکید عمده‌ای داشت به نحوی که متعاقب تحولات نیمه‌ی دوم همان سده، به تنظیم و تدوین میثاق حقوق مدنی و سیاسی و میثاق حقوق اقتصادی و اجتماعی انجامید که به ترتیب نسل اول و دوم حقوق بشر نام گرفتند. (سیمبر، ۱۳۸۳، ص ۱) نسل سوم حقوق بشر به مجموعه حقوقی اطلاق می‌شود که مستقیم یا غیر مستقیم بر همه‌ی انسان‌ها و حتی نسل‌های آینده تأثیر می‌گذارد به نحوی که تحقق آن

منفعت همگان را به دنبال دارد و نقض آن منجر به ایراد خسارت به جامعه‌ی بشریت خواهد شد. بهره مندی از محیط زیست سالم یکی از حقوقی است که در قالب نسل مزبور بررسی می شود. (نصر اصفهانی، ۱۳۸۸، ص ۱) از جمله موضوعاتی که امروزه توجه دولت ها و سازمان های بین المللی و همچنین علاقمندان به حفظ محیط زیست را معطوف خود داشته است، رعایت حقوق حیوانات و حفظ گونه های مختلف آنان است. (کرمی و نقی زاده، ۱۳۸۹، ص ۲)

در جهان غرب برای نخستین بار پس از رنسانس همگام با صنعتی شدن جهان، در سال ۱۸۲۲ میلادی قانونی برای حمایت از حیوانات در پارلمان انگلستان به تصویب رسید که در سال ۱۹۱۱ تکمیل شد. این قانون مشتمل بر چند بند پیرامون بارکشی و ایجاد درگیری میان حیوانات، کشتن آنها با مواد سمی، بریدن دم اسب، شکار گوزن در شب، مبارزه با بیماری حیوانات و بیهوشی قبل از ذبح می باشد. لازم به ذکر است بعدها مشابه چنین قوانینی در کشورهای دیگری همچون آلمان، آمریکا، اسپانیا، بلژیک و دانمارک تدوین و تصویب شد. (مقیمی حاجی، ۱۳۸۵، ص ۲) نخستین گام در حوزه ی پژوهش و انجام کارهای تحقیقاتی با حیوانات آزمایشگاهی مستلزم آشنایی با این حیوانات و رعایت اصول پرورش و نگهداری و شیوه ی صحیح کار کردن با آنهاست. این موضوع هم از نظر علمی و هم از نظر رعایت اخلاق پزشکی، در هنگام پژوهش با این حیوانات، باید مورد توجه خاص قرار گیرد. در راستای ضابطه مند نمودن این موضوع نیز قانون گذار کشور انگلستان در سال ۱۸۷۶، قوانینی در خصوص شرایط نگهداری و کار با حیوانات در مراکز تحقیقاتی به تصویب رساند که بر اساس آن نه تنها مسائلی چون مکان نگهداری، تغذیه، تهویه و بهداشت محل نگهداری حیوانات، باید مطابق با استانداردها باشد بلکه افرادی هم که در تحقیقات خود از مدل حیوانی استفاده می

کنند، باید گواهی نامه ی مخصوص داشته باشند. (مبشر، موسوی، نخعی، شیبانی، ۱۳۸۵، صص ۱-۲) مهم ترین حقوق حیوانات با استناد به حداقل استانداردهای نگهداری آنان عبارت است از تدارک آب و خوراک مناسب و جایگاه و شرایط زیستی و روانی صحیح، دستیابی به بهداشت و درمان آن ها، به خصوص با توجه به وجود بیماری های مشترک انسان و دام.^۲

این پژوهش صرف نظر از اشاره ی اجمالی که بر جرایم زیست محیطی دارد در سه مبحث حقوق حیوانات در آموزه های دینی، قوانین ایران و اسناد بین المللی، به شرح مباحث آتی ساماندهی شده است.

۱- جرایم زیست محیطی

محیط زیست طبیعی به آن بخش از محیط زیست اطلاق می گردد که از موهبت های خدادادی بوده و بشر در تشکیل آن ها نقشی ندارد و شامل جنگل ها، مراتع، کوه ها، دشت ها، رودخانه ها، دریاها، باتلاق ها، چشم اندازها و... می شود. عوامل تشکیل دهنده ی محیط زیست طبیعی، عوامل جاندار^۳ و عوامل بی جان^۴ می باشند. (اداره ی کل حفاظت از محیط زیست بوشهر، ۱۳۷۵، ص ۵) از منظر انسان محوری، نگاه انسان به محیط زیست صرفاً از جنبه ی فایده و نقشی که محیط زیست برای ترضیه ی نیازهای انسان ایفاء می کند، ارزیابی می شود به عبارتی دیگر استفاده از منابع طبیعی برای رفع نیازها و بهره وری اقتصادی از محیط زیست مورد نظر است. در رویکرد زیست محوری وضعیت کاملاً متفاوت می باشد به این معنا که محیط زیست نقش و جایگاه والایی دارد و احترام به آن فی حد ذاته به خاطر خود محیط زیست است. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۸۸، صص ۱۴ و ۱۳) بر اساس ماده ی ۲ قانون جدید مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، هر رفتاری اعم از فعل یا ترک فعل که در

قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد، جرم محسوب می‌شود.^۵ (ماده ۲ قانون مجازات اسلامی، مصوب ۱۳۹۲) بنابراین جرم زیست محیطی هر نوع فعل یا ترک فعلی است که باعث ورود آسیب و صدمه شدید به محیط زیست و به خطر افتادن جدی زندگی و سلامت بشر شود. (قوام، ۱۳۷۵، ص ۲۳۷) در نظام کیفری ایران در خصوص محیط زیست جرم‌انگاری‌هایی در قانون مجازات اسلامی و در قوانین پراکنده منعکس شده است. در قانون مجازات اسلامی، قانون‌گذار ماده ای عام و کلی در این مورد وضع کرده است که می‌توان آن را ناظر به جرائم زیست محیطی در مفهوم عام دانست. به موجب ماده ی ۶۸۸ این قانون، هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود از قبیل آلوده کردن آب آشامیدنی یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیر بهداشتی فضولات انسانی و مواد زاید، ریختن مواد مسموم کننده در رودخانه‌ها، زباله در خیابان‌ها و کشتار غیر مجاز دام، استفاده غیر مجاز فاضلاب خام یا پس آب تصفیه خانه های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می‌باشد و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند به حبس تا یک سال محکوم خواهند شد. چنانچه ملاحظه می‌شود در صدر ماده، قانون‌گذار از واژه ی "تهدید علیه بهداشت عمومی" استفاده نموده و این تردید را در ذهن ایجاد می‌کند که ماده ی مذکور ناظر به جرائم زیست محیطی نمی‌باشد. با مراجعه به تبصره ی یک همان ماده اصلاحی سال ۱۳۷۶، ابهام وارده رفع می‌شود زیرا در این تبصره تهدید علیه بهداشت عمومی و آلودگی محیط زیست در کنار هم آمده و در واقع این دو مفهوم را می‌توان مترادف یکدیگر تلقی نمود. بی‌شک مصادیق آلودگی محیط زیست یا تهدید علیه بهداشت عمومی حصری نیست و جنبه ی تمثیلی دارد که در تبصره ی یک ماده ی مذکور، تشخیص آن حسب مورد بر عهده ی وزارت

بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، سازمان محیط زیست و سازمان دامپزشکی خواهد بود. لازم به ذکر است قانون گذار در تبصره ی ۲ همین ماده آلودگی محیط زیست را نیز تعریف نموده است.^۴ از سوی دیگر در قوانین متفرقه و به صورت خاص جرم‌انگاری‌هایی نیز صورت گرفته است. برای نمونه می توان به آتش زدن اموال و منابع طبیعی موضوع ماده ی ۶۷۵ قانون مجازات اسلامی، تخریب منابع طبیعی موضوع مواد ۴۲ تا ۴۷ قانون حفاظت و بهره برداری از جنگل ها و مراتع مصوب ۱۳۴۶، آلودگی آب موضوع ماده ی ۱۱ قانون طرز جلوگیری از بیماری های آمیزشی و بیماری‌های واگیردار مصوب ۱۳۲۰ و ماده ی ۶۰ قانون آب و نحوه ی ملی شدن آب مصوب ۱۳۴۷، آلودگی هوا موضوع ماده ی ۲ قانون نحوه ی جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴ و آیین نامه ی اجرایی تبصره ی ۶ قانون نحوه ی جلوگیری از آلودگی هوا و مصوبه ی مورخ ۱۳۶۹/۹/۲۱ هیأت وزیران راجع به آلودگی هوا و همچنین قانون نفت مصوب ۱۳۶۶، آلودگی خاک موضوع ماده ی ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست و تبصره ی آن و ماده ی ۱۱ قانون اراضی مستحدث ساحل مصوب ۱۳۵۴، آلودگی شیمیایی و هسته ای موضوع مواد ۱۸ و ۱۹ قانون حفاظت در برابر اشعه مصوب ۱۳۶۸ و بند ۴ ماده ی ۲ قانون تأسیس سازمان انرژی اتمی ایران و ماده ی ۶ قانون مناطق دریایی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس و دریای عمان مصوب ۱۳۷۲ و ماده ی ۱۰ آیین‌نامه‌ی بهداشت محیط مصوب ۱۳۷۱ اشاره نمود که بر وسعت جرائم حوزه ی زیست محیطی افزوده است. (کوشکی، ۱۳۸۹، صص ۶-۴)

از زوایای گوناگونی می توان جرایم زیست محیطی را مورد موشکافی قرار داد. یکی از ویژگی های جرایم زیست محیطی به مخاطره انداختن سلامت و زندگی بشر است که از این منظر می توان آنها را در طبقه بندی جرایم علیه اشخاص و یا

علیه تمامیت جسمانی قرار داد. صدمه ی شدید به محیط زیست و در نتیجه تخریب اموال عمومی و خصوصی از دیگر خصایص این نوع جرایم است که از این نگاه می توان آنها را، از بعد جرایم علیه اموال و یا علیه مالکیت مورد مطالعه قرار داد. از دیگر خصوصیات جرایم زیست محیطی آثار و پیامدهای آن است، زیرا، این جرایم، دارای آثار نامطلوب روحی و روانی در جامعه بوده و به عبارت دیگر، بدون اینکه هدفشان آسیب رساندن به فرد خاصی باشد، تمامی موجودات و از جمله انسان را تحت تأثیر منفی خود قرار می دهد، بنابراین، می توان، آنها را، در طبقه بندی جرایم علیه آسایش عمومی قرار داد. (محسنی، ۱۳۸۲، ص ۹۳) به هر حال صرف نظر از اینکه به جرایم زیست محیطی با چه دیدی نگریسته شود، می توان آنها را در دو دسته ی جرایم ارتكابی نسبت به عناصر جاندار محیط زیست و جرایم ارتكابی نسبت به عناصر بی جان محیط زیست، تقسیم بندی نمود. (قوم، ۱۳۷۵، ص ۳۱)

۲- حمایت از حیوانات در آموزه های دینی

حفظ و حمایت از حقوق حیوانات از قدیم الایام همواره مورد توجه بوده است. به صراحت آیات متعدد قرآن^۵، حیوانات در برابر خداوند به خضوع برخاسته اند و بر آستان او سجده می کنند. در نظام حقوقی اسلام، از یک سو بهره برداری و استفاده ی بهینه از حیوانات^۶ مورد شناسایی قرار گرفته و از سوی دیگر به رعایت حقوق حیوانات و دفاع از گونه های مختلف آنان سفارش شده است به نحوی که آزار و اذیت و کشتن حیوانات عملی مذموم و مرتکبین مستوجب عذاب الهی اند. (کریمی، و نقی زاده، ۱۳۸۹، ص ۲) در مکتب توحیدی اسلام، اخلاق زیست محیطی، اخلاقی خدامحور است؛ زیرا برگرفته از جهان بینی توحیدی است که در آن، خدا

محور جهان، خالق و نگهدارنده ی آن می‌باشد. بنابراین، مراقبت از محیط زیست، مراقبت از چیزهایی است که متعلق به خداوند است. انبیاء و پیامبران (ع) همواره به رعایت حقوق حیوانات و داشتن رفتاری مناسب با آن‌ها تأکید نموده‌اند. حقوق حیوانات و عدالت نسبت به آنها در سیره ی حضرت علی (ع) تا آنجا اهمیت دارد که حضرت در مقابل دریافت تمام هستی و اقلیم هفتگانه، حاضر به گرفتن پوست جویی از دهان مورچه‌ای به ظلم و ناروا نیست. در تعالیم و آموزه‌های دینی با حرمت صید جانورانی که در حریم شهر مکه زندگی می‌کردند مواجه هستیم که جلوه ای از حمایت و حفاظت از حقوق حیوانات در آن عصر بود. (پور محمدی، ۱۳۸۴، ص ۷۴)

۳- حمایت از حیوانات در قوانین ایران

اصل ۵۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران حفاظت از محیط زیست را یک وظیفه ی همگانی می‌داند. به موجب این اصل فعالیت‌های اقتصادی و غیر آن که با آلودگی محیط زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن ملازمه پیدا کند ممنوع است. (اصل ۵۰، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بازنگری ۱۳۶۸) قانون مدنی مصوب ۱۳۰۴ ایران باب ششم خود را به شکار اختصاص داده است. بررسی مواد مندرج در این باب نمایان می‌سازد که این مقررات از باب مالکیت بوده و به طور مستقیم ارتباطی به محیط زیست ندارد البته با لحاظ ماده ۱۸۲ این قانون که تدوین مقررات خاص مربوط به شکار را پیش بینی و آن را به آینده موکول نموده است، شاید بتوان آن را نخستین گام قانونی در حقوق ایران تلقی نمود. بی شک قانون شکار ۴ اسفند ۱۳۳۵ و قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶ به انضمام اصلاحات بعدی، اولین قوانین مستقل و جامع در خصوص حفاظت از گونه های جانوری و

حیات وحش به حساب می آیند. به موجب ماده ی ۱ قانون شکار ۱۳۳۵، قانون شکار ایران به عنوان یک سازمان مستقل در جهت حفظ نسل وحوش و اجرای مقررات شکار تأسیس شد که سنگ بنای اولیه ی نهادینه شدن موضوع حفاظت از محیط زیست به شمار می رود. در سال ۱۳۴۶ با تصویب قانون شکار و صید، قانون شکار ایران جای خود را به سازمان شکاربانی و نظارت بر صید با وظایفی گسترده تر داد. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۸۸، صص ۴ و ۳) در سال ۱۳۵۰ نام سازمان شکاربانی و نظارت بر صید به سازمان حفاظت محیط زیست و نام شورای عالی شکاربانی به شورای عالی حفاظت محیط زیست تغییر کرد. (سازمان حفاظت محیط زیست، ۱۳۸۳، ص ۳) در ایران برخلاف بسیاری از کشورها از جمله چین و روسیه که خیلی دیر به وضع مقررات حمایتی از حیوانات اقدام نمودند، برای حمایت از حیوانات و مقابله با تهدیدات و چالش هایی از جمله شکار و صید گونه های جانوری، که کاهش جمعیت آنان را به دنبال دارد، طرح قانونی راجع به شکار در ۱۳۳۵/۱۲/۴ تصویب شد که بر اساس آن برای نخستین بار، محدودیت هایی در حوزه ی شکار انواع جانوران وحشی مقرر شد. (خالقی، ۱۳۸۹، ص ۳) در سایر قوانین از جمله ماده ی ۱ قانون تشدید مجازات قاچاق اسلحه و مهمات و قاچاقچیان مسلح مصوب ۱۳۵۰، ماده ی ۱ لایحه ی قانونی مجازات صید غیر مجاز از دریای خزر و خلیج فارس مصوب ۱۳۵۸، ماده ی ۲۲ قانون حفاظت و بهره برداری از منابع آبی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۷۴ نیز مقرراتی در باب حفاظت از گونه های جانوری پیش بینی شده است. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۸۸، ص ۱۵) ماده ی ۱۳ قانون صید و شکار، جاندارانی که نسل آن ها در معرض نابودی است و یا تعداد آنها بسیار نادر و کمیاب شده باشد را مورد حمایت قرار داده و مرتکبان شکار آنان را به حبس از ۹۱ روز تا ۳ سال و یا جزای نقدی از یک میلیون و هشتصد تا

بیست میلیون ریال مجازات خواهد کرد. بند ب این ماده شکار در پارک ملی را جرم انگاری نموده است که این ممنوعیت منحصر به محل ارتکاب است و در واقع مقررات حمایتی در بند ب ماده ی ۱۳ حمایت از زیستگاه حیوانات می باشد با این وصف شکار هیچ جاندارى در پارک ملی مجاز نیست. به موضوع ممنوعیت صید و کشتار جانوران وحشی با استفاده از سموم و مواد منفجره در بند ج ماده ۱۳ اشاره شده است. (خالقی، ۱۳۸۹، صص ۹-۱۲) به موجب قانون اصلاح قانون شکار و صید، سازمان حفاظت محیط زیست، مسئول حفظ و حمایت و تکثیر جانوران وحشی در کشور است. بر اساس قانون شکار و صید مصوب ۱۳۴۶، مصوبات شورای عالی حفاظت محیط زیست، لایحه ی قانونی مجازات صید غیر مجاز از دریا، شواری عالی حفاظت محیط زیست، لایحه ی قانونی مجازات صید غیر مجاز از دریای خزر و خلیج فارس اعمال ذیل جرم بوده و مرتکب مستوجب مجازات است:

الف - شکار و صید در فصول و ساعات ممنوعه؛

ب - شکار و صید با وسایل و از طرق ممنوعه؛

ج - شکار و صید حیوانات حمایت شده بدون پروانه؛

د - بستن سدّ در مسیر رودخانه ها به منظور صید غیرمجاز؛

ر - آلوده نمودن آب رودخانه ها و دریاچه ها و برکه ها و مرداب ها، به

موادی که موجبات از بین رفتن آبزیان را فراهم نماید. (وفادار، ۱۳۸۶، صص ۷-۸)

مقررات حقوق کیفری ایران حفاظت از گونه های جانوری را در مواد ۶۷۹ و ۶۸۰ قانون مجازات اسلامی به طور خاص مورد توجه قرار داده و از توجه به حقوق حیوانات غافل نمانده است. ماده ی ۶۸۰ در خصوص شکار و صید، هر گونه اقدام غیر قانونی و بدون مجوز علیه حیواناتی که در خشکی زندگی می کنند در قالب

شکار و همچنین کلیه ی حیوانات آبی در قالب صید را جرم انگاری نموده و مجازات حبس از سه ماه تا سه سال و یا جزای نقدی از یک و نیم میلیون ریال تا هیجده میلیون ریال را برای مرتکب تعیین کرده است. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۸۸، صص ۹ - ۱۱) از جمله تدابیر قانونی دیگر در حوزه ی مدیریت قانونی مسائل و موضوعات زیست محیطی می توان به: بند ۸ تبصره ۱۰ برنامه ی اول مصوب ۱۳۶۸ مبنی بر ممانعت از تخریب و انهدام زیستگاه های حیات کشور، تبصره ۸۱ و ۸۲ برنامه ی دوم مصوب ۱۳۷۳ مبنی بر اجرای پروژه ها و طرح های بزرگ بر اساس ارزیابی الگوهای زیست محیطی، جلوگیری از شکار بی رویه و نابودی تنوع زیست محیطی مندرج در ماده ی ۱۰۴ برنامه ی سوم مصوب ۱۳۷۸ و ماده ی ۶۷ برنامه ی چهارم مصوب ۱۳۸۳ با موضوع جلوگیری از شکار بی رویه و نابودی تنوع زیستی با محدود کردن پروانه حمل اسلحه شکاری و تأسیس صندوق ملی محیط زیست اشاره کرد. (خالقی، ۱۳۸۹، ص ۴) تا چندی پیش در کشور ما مقررات خاصی برای رعایت شرایط مطلوب برای حیوانات مورد استفاده در آزمایشگاه وجود نداشت، اما اکنون با استفاده از مقررات موجود در کشور و بهره گیری از اطلاعات مشابه در سایر کشورهای جهان کدهایی جهت رعایت شرایط مناسب زندگی حیوانات از بدو ورود به آزمایشگاه تا زمان خروج از مطالعات آزمایشگاهی تدوین شده است. (آل داوود، جواد زاده بلوری، صادقی، سبزقبایی، لطیفی، نوروزیان، لاریجانی، ۱۳۸۴، ویژه نامه ی ۳)

۴- حقوق حیوانات در اسناد بین المللی

نهضت حمایت از محیط زیست در عرصه ی بین المللی به نیم قرن قبل باز می گردد. حفاظت از محیط زیست و به تبع حمایت از حقوق حیوانات در عرصه ی بین المللی دارای آن حد از اهمیت است که اقدامات بین المللی تا جایی پیش رفته که نهاد

قضایی غیر دولتی در حمایت از محیط زیست خواستار مجوز برای رسیدگی به مسایل زیست محیطی شده است. از آن زمان تاکنون ۳۰۰ معاهده‌ی چند جانبه و ۱۰۰۰ معاهده‌ی دو جانبه و هفتاد سند بین‌المللی در این زمینه منعقد شده که ذکر و تشریح و بررسی این اسناد از حوصله‌ی این مقال خارج است و فقط به ذکر چند نمونه اکتفا می‌شود: کنوانسیون ۱۹۷۱ رامسر، اعلامیه‌ی ۱۹۷۲ استکهلم، کنوانسیون ۱۹۷۳ کیوتو، کنوانسیون تجارت بین‌المللی گونه‌های حیوانی و گیاهی در معرض خطر ۱۹۷۳، کنوانسیون حمایت از میراث فرهنگی و طبیعی جهان ۱۹۷۲، کنوانسیون منطقه‌ی ای کویت، کنوانسیون اروپایی وین برای حفاظت از لایه‌ی ازن ۱۹۸۵، کنوانسیون تنوع زیستی ۱۹۹۲ مشهور به کنوانسیون ریو، کنوانسیون ساختاری سازمان ملل متحد درباره‌ی تغییر اقلیم ۱۹۹۲، کنوانسیون ملل متحد برای مبارزه با بیابان زدایی ۱۹۹۴، کنوانسیون زیستی محیط دریای خزر ۱۹۹۵ و... مضافاً اینکه بخش قابل توجهی از این تلاش‌ها به موضوع حمایت از گونه‌های جانوری مربوط می‌شود. (خالقی، ۱۳۸۹، ص ۵) اعلامیه‌ی رسمی کنفرانس بین‌المللی سازمان ملل در خصوص محیط زیست در استکهلم حق بر محیط زیست یعنی حق داشتن محیط زیستی سالم را همچون آزادی و برابری از حقوق بنیادین انسان‌ها تلقی نموده است. همچنین در اصلاحیه‌های کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مسئله‌ی محیط زیست به عنوان یک حق و آسیب به محیط زیست، آسیب به یک حق قلمداد شده است. (فیروزی، ۱۳۸۴، ص ۳۹) اعلامیه‌ی ۲۶ آوریل ۲۰۰۲ دهلی نو ضمن تأکید بر وظیفه‌ی دولت‌ها بر مد نظر قرار دادن نیازها و مطالبات نسل‌های آینده، حفاظت و حمایت و تقویت محیط زیست طبیعی، به ویژه مدیریت صحیح سیستم آب و هوا، تنوع زیستی، جانوران و گیاهان، را مسایل و میراث مشترک بشریت می‌داند.^۷ اعلامیه‌ی رسمی کنفرانس بین‌المللی سازمان ملل در خصوص محیط

زیست در استکھلم حق بر محیط زیست یعنی حق داشتن محیط زیستی سالم را همچون آزادی و برابری از حقوق بنیادین انسان ها تلقی نموده است. همچنین در اصلاحیه‌های کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مسئله‌ی محیط زیست به عنوان یک حق و آسیب به محیط زیست، آسیب به یک حق قلمداد شده است. (فیروزی، ۱۳۸۴، ص ۳۹) کنوانسیون مربوط به تجارت بین‌المللی گونه‌های جانوری و گیاهی وحشی در معرض انقراض یا سایتس^۸ مصوب ۱۹۷۳ با هدف حفاظت از گونه‌های نادر و حفاظت از زیستگاه آنان، یکی از مهم ترین کنوانسیون‌های بین‌المللی در خصوص حفاظت از گونه‌های جانوری است. این کنوانسیون متعاقب تصویب قطعنامه‌ی مجمع عمومی اتحادیه‌ی بین‌المللی برای حفاظت از طبیعت در سال ۱۹۶۳ تدوین شد و متن نهایی آن در ۳ مارس ۱۹۷۳ توسط ۸۰ کشور به تصویب رسید و از اول ژوئیه ۱۹۷۵ نیز لازم‌الاجرا گردید که دولت ایران از تاریخ سوم اوت ۱۹۷۶ به عضویت کنوانسیون مزبور در آمده است. (رمضانی قوام آبادی، ۱۳۸۸، ص ۲) اعلامیه‌ی جهانی حقوق حیوانات^۹ در ۱۵ اکتبر ۱۹۷۸ با هدف شناسایی جهانی برخی حقوق برای حیوانات با تلاش یونسکو در پاریس به تصویب رسیده است. این متن علی رغم برخی بحث‌های اختلافی میان ادیان در خصوص ریشه‌های مشترک شکل‌گیری حیات در زمین، به مباحث مهمی در خصوص مفهوم و برد حقوقی بهره‌مندی حیوانات از "حقوق" پرداخته است. مواد این اعلامیه به وضعیت فلسفی - حقوقی، روابطی که باید در حال حاضر میان گونه‌های انسانی و سایر گونه‌های جانوری برقرار باشد، می‌پردازد. این متن توسط اتحادیه بین‌المللی حقوق حیوانات در سال ۱۹۸۹ اصلاح و متن نهایی آن در سال ۱۹۹۰ توسط یونسکو منتشر شده است. این سند بین‌المللی، حق احترام بر حیوانات، حق زندگی و تولید نسل آزادانه و حق مراقبت از حیوانات را از جمله حقوق آنها برشمرده به نحوی

که هیچ حیوانی نباید در معرض برخورد نامناسب یا اعمال بی‌رحمانه قرار گیرد و اگر کشتن حیوانی لازم باشد، باید لحظه‌ای، بدون درد و بدون هیچ دلهره‌ای صورت گیرد. براساس ماده‌ی ۷ اعلامیه‌ی مذکور، هر فعل غیرضروری و هرگونه تصمیمی که منجر به مرگ حیوانات شود به مثابه جنایت علیه حیات آنهاست. ماده‌ی ۱۰ این اعلامیه در راستای شناسایی و رعایت حقوق حیوانات مقرر نموده که باید از دوران طفولیت آموزش و پرورش عمومی به منظور راهنمایی انسان جهت توجه، درک و احترام به حیوانات وجود داشته باشد. (1992.pp36-38، Chapouthier) براساس مصوبات شورای سازمان‌های بین‌المللی علوم پزشکی^{۱۰} در سال ۱۹۸۵ میلادی و همچنین تجدیدنظرهایی که در سال‌های ۱۹۹۳ و ۲۰۰۲ در این مصوبات به عمل آمد، مقرر شد که در تمام آزمایش‌ها بر روی حیوانات آزمایشگاهی باید روش روش 3R (سه آر) روی حیوانات آزمایشگاهی مشتمل بر جایگزینی^{۱۱}، کاهش^{۱۲} و پالایش^{۱۳}، به منظور کیفیت علمی و رعایت اصول اخلاق پژوهشی در خصوص حیوانات مد نظر قرار گیرد. بر این اساس مطالعات پژوهشی باید به درستی اجرا شوند و از ایجاد درد و رنج غیرضروری برای حیوانات ممانعت به عمل آید و در جهت جایگزینی حیوانات با جایگزین‌های غیرحساس و کاهش تعداد حیوانات به حداقل مورد نیاز تلاش شود.

(Margaret and Elizabeth, Australia's ethical framework for animals used in research and teaching, 2011)

لازم به ذکر است در بیش تر کشورها به منظور سازماندهی و نظارت بر فعالیت‌های آموزشی و پژوهشی که روی حیوانات انجام می‌گیرد مراکزی تحت نظارت حاکمیت‌ها وجود دارد. این مراکز در کشورهای مختلف با نام‌های متفاوتی شناخته می‌شوند که مهم‌ترین آنها با جنبه کنترل عالیه تحت عنوان MRC^{۱۱} شناخته می‌شود. این مراکز فرم‌های خاصی را تهیه و در اختیار محقق

قرار می دهند که از طریق آن مسیر رعایت مقررات و اخذ مجوزها تنظیم و کنترل می شود.^{۱۲}

نتیجه گیری و پیشنهادات

بقای نسل انسان و سلامتی او در گروی بهره مندی از محیط زیست پاک و سالم و برخوردار از گونه های متنوع جانداران است و از آنجا که گونه های جانوری مرز نمی شناسد و مربوط به تمام بشریت است. اسناد بین المللی می توانند به عنوان وسیله ای در راستای حمایت و ارتقاء حقوق حیوانات به حساب آیند. در جهان بینی اسلامی حفظ و حراست از محیط زیست، مراقبت از چیزهایی است که

متعلق به خداوند است. حیوانات مورد استفاده در امورات پژوهشی، باید از امکانات رفاه نسبی همه جانبه برخوردار باشند. آنها باید به درستی نگهداری و تغذیه شوند و از محیط امن و راحت و رژیم غذایی مناسب و آب، تمیز کردن قفس و تعویض بستر در فواصل مناسب زمانی در طول هفته و تعطیلات بهره مند گردند. نظام حقوقی ایران در زمینه ی حمایت از حقوق حیوانات صرف نظر از پیوستن به کنوانسیون های بین المللی در قوانین خود نیز اقدامات در خور توجهی انجام داده است که در زمینه پژوهش و انجام کارهای تحقیقاتی نیز گام های اولیه به صورت تدوین کدهای لازم برای کار با حیوانات به منظور رعایت حداقل حقوق حیوانات برداشته شده است. با این وجود این اقدامات کافی به نظر نمی رسد از این رو پیشنهاد می شود:

- ۱- ضروری است مقنن در گام بعدی تقنین خلأهای موجود را رفع کند و بهتر است اصول حمایتی در قالب کدهای جدا و مستقل تدوین گردد.
- ۲- کمیته های اخلاقی و تشکل هایی غیردولتی به منظور حمایت از حقوق حیوانات مورد استفاده در امور علمی، با حضور کارشناسان حقوقی ترجیحاً متخصصان رشته های حقوق محیط زیست، حقوق بین الملل محیط زیست و حقوق بین الملل و حقوق کیفری تشکیل گردد.
- ۳- دانستن حق مردم است و به تبع باید به نقش آگاه سازی افکار عمومی و نهادینه کردن موضوع حفاظت از محیط زیست در فرهنگ عامه توجه خاصی مبذول داشت که اینک ایجاد تعاملی سازنده بین دولت و نهادهای متولی حفظ محیط زیست با مردم و کارگزاران اقتصادی ضروری است.

۴- راهبردهای اساسی در حوزه ی محیط زیست جانوری با تأکید بر تنوع زیستی به عنوان منشور حمایت از گونه‌های جانوری، همسو با راهکارهای جهانی آن تدوین شود.

۵- به هنگام برگزاری همایش ها، سمینارها و کنگره های دامپزشکی، از حضور حقوق دانان (ترجیحاً متخصصان رشته های حقوق محیط زیست، حقوق بین الملل محیط زیست و حقوق بین الملل و حقوق کیفری) به عنوان یکی از اعضای کمیته ی برگزار کننده یا حداقل سخنران مدعو استفاده شود.

سپاسگزاری

نویسنده ی مسئول سپاس ویژه ی خود را تقدیم جناب آقای حاج احمد رحمانی مدیر آموزش و پرورش شهرستان بوکان، انسان آزاده و عدالت خواهی که نیک می اندیشد و در مکتب و مراسم اصول اخلاقی و انسانی استوار است، می نماید.

1. www.iucnredlist.org, consulté le 15 janvier, 2008
2. Canadian Council on Animal Care Guide, Vol.1, (2nd Editin) 1993. Available on http://www.ccac.ca/en/CCAC_Programs/Guidelines_Policies/GDLINES/Guidelines.htm & Australian Government National Health and Medical Research Council: <http://www.nhmrc.gov.au/ethics/animal/issues/index.htm>

پی‌نوشت‌ها

۳. مانند گیاهان و جانوران

۴. از قبیل خاک، آب و هوا

۵. ماده ی ۲ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۵، مقرر می‌داشت: هر فعل یا ترک فعلی که در قانون برای آن مجازات تعیین شده باشد جرم محسوب می‌شود. (نوربها، ۱۳۸۲، ص ۱۵۵)

۶. لازم به ذکر است این قانون تاکنون ۲ بار در سال‌های ۱۳۵۳ و ۱۳۷۵ مورد اصلاح قرار گرفته است.

۷. منظور از آلودگی محیط زیست عبارتست از پخش یا آمیختن مواد خارجی به آب یا هوا یا خاک یا زمین به میزانی که کیفیت فیزیکی، شیمیایی یا بیولوژیک آن را بطوری که به حال انسان یا سایر موجودات زنده یا گیاهان یا آثار یا ابنیه مضر باشد تغییر دهد.

8 Replacement

9 Reduction

10 Refinement

۱۱. بنگرید به آیه ۴۱ سوره ی نور که می‌فرماید: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالطَّيْرِ صَافَاتٍ كُلِّ قَدٍّ عِلْمَ صَلَاتِهِ وَتَسْبِيحِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ: آیا ندانسته‌ای که هر که [و هر چه] در آسمانها و زمین است برای خدا تسبیح می‌گویند و پرندگان [نیز] در حالی که در آسمان پر گشوده‌اند [تسبیح او می‌گویند] همه ستایش و نیایش خود را می‌دانند و خدا به آنچه می‌کنند داناست.

- آیه ی ۱۸ سوره ی حج: أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَن يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن مُّكْرَمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ: آیا ندیدی که تمام کسانی که در آسمانها و کسانی که در زمینند برای خدا سجده می‌کنند؟! و (همچنین) خورشید و ماه و ستارگان و کوه‌ها و درختان و جنبندگان، و بسیاری از مردم! اما بسیاری (با دارند، و) فرمان عذاب درباره آنان حتمی است؛ و هر کس را خدا خوار کند، کسی او را گرامی نخواهد داشت! خداوند هر کار را بخواهد (و صلاح بداند) انجام می‌دهد!

- آیه ی ۴۹ سوره ی نحل: وَلِلَّهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مِن دَابَّةٍ وَالْمَلَائِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ: تمام آنچه در آسمانها و زمین از جنبندگان وجود دارد، و همچنین فرشتگان، برای خدا سجده می‌کنند و تکبر نمی‌ورزند.

۱۲. نگاه کنید به آیه ی ۷۹ سوره ی غافر: اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوهَا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ: خداست آن که برای شما آدمیان چهار پایان را آفرید تا بر بعضی سوار شوید و از برخی تغذیه کنید.

13. CITES

14. Medical Research Council

15. Déclaration Universelle des Droits de l'animal

16. CIOMS

17. Dehli Declaration on Principles of International Law Relating to Sustainable Development, April 2002

18. Medical Research Council [http://www.mrc.ac.uk/PolicyGuidance/Ethics And Governance / Use of Animals in Medical Research /index.htm](http://www.mrc.ac.uk/PolicyGuidance/EthicsAndGovernance/UseofAnimalsinMedicalResearch/index.htm)

فهرست منابع

- آل داوود، سید جاوید، جواد زاده بلوری، عباس، صادقی، هیبت ا...، سبزقبایی، میر علی محمد، لطیفی، سید محمود، نوروزیان، رمضان، لاریجانی، باقر، (۱۳۸۴)، *تدوین کدهای لازم برای کار بر روی حیوانات آزمایشگاهی*، مجله دانشگاه علوم پزشکی بابل، دوره ۸، ویژه نامه ی ۳
- اداره ی کل حفاظت از محیط زیست بوشهر، (۱۳۷۵)، *نظری بر محیط زیست استان بوشهر*
- ارشدی، محمدیار، (۱۳۸۴)، *نقش قوه ی قضائیه ی هند در حفاظت از محیط زیست*، مجله ی مدرس، دوره ۹، شماره ی ۳
- پور محمدی، شیما، (۱۳۸۴)، *گستره ی حقوق حیوانات در اسلام و غرب*، فصلنامه فقه و حقوق اسلامی، شماره ی ۴۹
- خالقی، ابوالفتح، (۱۳۸۹)، *تحلیل تدابیر کیفی ملی در حفاظت از گونه های جانوری با تأملی بر اسناد فراملی*، فصلنامه ی حقوق: مجله ی دانشکده ی حقوق و علوم سیاسی، دوره ی ۴۰، شماره ی ۴
- رمضانی قوام آبادی، محمد حسین، (۱۳۸۱)، *حمایت کیفی از گونه های جانوری در ایران*، مجله ی علوم محیطی، سال هفتم، شماره ی دوم
- سازمان حفاظت محیط زیست، (۱۳۸۳)، *مجموعه قوانین و مقررات حفاظت محیط زیست ایران*، جلد اول
- سیمبر، دکتر رضا، (۱۳۸۳)، *حقوق بشر در چارچوب محیط زیست*، مجله ی اطلاعات سیاسی - اقتصادی ، سال هجدهم ، شماره نهم و دهم
- عامری، محمد ابراهیم، (۱۳۷۴)، *مبانی توسعه و حفاظت حیات وحش*، نشریه ی موج سبز، شماره ی ۲
- فیروزی، مهدی، (۱۳۸۴)، *حق بر محیط زیست*، چاپ اول، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی
- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، (بازنگری ۱۳۶۸)

- قانون جدید مجازات اسلامی، (مصوب ۱۳۹۲)
- قوام، میر عظیم، (۱۳۷۵)، *حمایت کیفری از محیط زیست*، انتشارات سازمان حفاظت از محیط زیست
- کرمی، محمد و نقی زاده حامد، (۱۳۸۹)، *رفتار با حیوان آزمایشگاهی از منظر قرآن*، مجله ی اخلاق و تاریخ پزشکی، دوره ی چهارم، ش ۱
- کوشکی، غلامحسن، (۱۳۸۹)، *چالش‌های نظام کیفری ایران در حوزه جرایم زیست محیطی*، فصلنامه ی اطلاع رسانی حقوقی، سال هشتم، ش ۱۸ و ۱۷
- مبشر، مینا، موسوی، فاطمه، نخعی، نوزر، شیبانی، وحید، (۱۳۸۵)، *بررسی رعایت اصول اخلاق در پژوهش بر حیوانات آزمایشگاهی به روش کیفی*، فصلنامه ی اخلاق در علوم و فناوری، ویژه نامه ی اخلاق پزشکی، پیوست شماره ی ۱
- محسنی، مرتضی، (۱۳۸۲)، *دوره ی حقوق جزای عمومی*، جلد اول، تهران، انتشارات گنج دانش
- مقیمى حاجى، ابوالقاسم، (۱۳۸۵)، *حقوق حیوانات در فقه اسلامی*، نشریه ی فقه اهل بیت، سال دوازدهم، ش ۴۸
- نصراصفهانی، احمد، (۱۳۸۸)، *بهره مندی از محیط زیست سالم؛ حق بنیادین همه نسل ها*، خبرنامه کانون وکلای دادگستری اصفهان، ش ۴۴
- نوربها، رضا، (۱۳۸۲)، *زمینه ی حقوق جزای عمومی*، چاپ هفتم، تهران، نشر دادآفرین کتابخانه گنج دانش
- وفادار، علی، (۱۳۸۶)، *تعهد و مسئولیت دولت ها در رعایت محیط زیست*، علوم و تکنولوژی محیط زیست، دوره نهم، شماره ۱
- Chapouthier, Georges , *Les droits de l'animal, Que sais-je ?*, Presses Universitaires de France, Paris, 1992.pp36-38.
- Margaret Rose and Elizabeth Grant, 2011, *Australia's ethical framework for animals used in research and teaching*. [http:// www.daff.gov.au/animal-plant-health/welfare/aaws/aaws_international_animal_welfare_conference/australias_etical_framework_for_animals_used_in_research_and_teaching](http://www.daff.gov.au/animal-plant-health/welfare/aaws/aaws_international_animal_welfare_conference/australias_etical_framework_for_animals_used_in_research_and_teaching)

یادداشت شناسه مؤلفان

رزاق خوشیاری حاجی بابا: کارشناس ارشد حقوق بین الملل، کارشناس مسئول امور حقوقی، املاک و حمایت قضائی کارکنان آموزش و پرورش بوکان، مدرس دانشگاه‌های علمی-کاربردی و پیام نور بوکان و تکاب (نویسنده مسئول)

نشانی الکترونیک: R_khoshyari@yahoo.com

علی مجدی: کارشناس ارشد حقوق بین الملل، دبیر معارف اسلامی مدارس راهنمایی بوکان.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۲/۴/۵

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۲/۶/۹